

นิราศเมืองแกลง

อารัมภบท

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเรียบเรียงประวัติสุนทรภู่ เพื่อพิมพ์ร่วมกับเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารแจกเป็นอนุสรณ์ในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระองค์เมื่อพ.ศ.๑๘๖๕ และพิมพ์อีกครั้งเมื่อมีการพิมพ์เรื่องพระอภัยมณี พ.ศ.๑๘๖๗ โดยสมเด็จพระเจ้า ทรงแก้ไขบ้างเล็กน้อย พระนิพนธ์นี้ถือเป็นหลักในการเรียนการสอนและการรับรู้ เรื่องชีวิตและผลงานของสุนทรภู่เรื่อยมาจนกระทั่งพ.ศ.๒๔๘๐ เมื่อพระยาราชนิมิต (เอิบ บุรานนท์) ได้มอบหนังสือเรื่องรำพันพิลาปของสุนทรภู่ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งได้พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ ร.ต.อ.ขาว กำจรไพรีนทร สังวาลี เรื่องที่ได้มาใหม่นี้เปิดโอกาสให้นาย ธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร ขณะนั้นได้ทำเชิงอรรถบันทึกเพิ่มเติมและพิมพ์ขึ้นใหม่ใน หนังสือเรื่องพระอภัยมณีภาคสมบูรณ์เมื่อพ.ศ.๒๕๐๗

นิราศเมืองแกลง ถือว่าเป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ แต่อาจจะไม่ใช่งานแรกของท่าน เชิงอรรถบอกไว้ว่าแต่งเมื่อต้นพ.ศ.๒๓๕๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อสุนทรภู่เป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง

กรมพระราชวังหลังนี้คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ พระราชภาติไนยในรัชกาลที่ ๑ มีพระนามเดิมว่าทองอิน เป็นพระโอรสองค์โตสมเด็จพระที่นั่งเชอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) กับหม่อมเสม ประสูติในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้เป็นที่พระยาสุริยอภัย เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้ลงมากรุงเทพฯ ตามคำสั่งของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ขณะที่พระยาสุริยอภัย อำนาจจับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขังไว้ในอุโบสถวัดแจ้ง และได้รับเป็นสงครามกลางเมืองกับเจ้ารามลักษณ์และฝ่ายพระยาสุริยอภัย จึงเท่ากับเป็นผู้เปิดทางให้มีการตั้งราชวงศ์จักรี รัชกาลที่ ๑ ทรงถือว่าเป็นพระราชภาติไนยที่มีความดีความชอบมากกว่าองค์อื่นทั้งหมด ในการประดิษฐานพระราชวงศ์ จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ต่อมาอีก ๓ ปี หลังการรบชนะพม่าที่ลำปางเมื่อพ.ศ.๒๓๒๘ แล้ว จึงได้รับแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พระนิวาสสถานยังคงอยู่ที่เดิม คือวังสวนลิ้นจี่ ปัจจุบันคือ ศิริราชพยาบาล และสถานีรถไฟบางกอกน้อย เรียกกันว่า วังหลัง สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นี้เองที่มีพระราชธิดาองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าจงดล ว่าประสูติในวังนั้นเมื่อพ.ศ.๒๓๒๘ ปีเดียวกับสุนทรภู่ และว่ามารดาของสุนทรภู่เป็นพระนมชษฐาถัดขึ้นไปพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าโคราช หรือ พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ที่ได้พระ

นามอย่างนั้นเพราะทรงเป็นพระราชวงศ์องค์แรกที่ประสูติหลังการสถาปนาราชวงศ์จักรี พ.ศ. ๒๓๒๕ ฉะนั้นพระองค์ปฐมวงศ์จึงทรงมีพระชนม์มากกว่าสุนทรภู์ ๔ ปี พระองค์เจ้าปฐมวงศ์นี้เองที่ทรงผนวชอยู่วัดระฆังจนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ และสุนทรภู์ได้เคยถวายตัวทำงานเป็นมหาดเล็กตามเสด็จขึ้นไปพระพุทธรบาท

สมเด็จพระยามหาราช และอาจารย์ธนิศ อยู่โพธิ์ สันนิษฐานว่า สุนทรภู์แต่งนิราศเมืองแกลงนี้ในสมัยที่กรมพระราชวังหลังยังมีชนม์ชีพ แต่บางท่านก็ว่าแต่งเมื่อกรมพระราชวังหลังพระองค์นั้นเสด็จทิวงคตแล้ว แต่จะก่อนหลังก็ตาม กรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคตเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีชวด จ.ศ.๑๑๖๘ ตรงกับวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๕ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น นิราศเมืองแกลงจึงแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แน่นอน

ระยะเวลาในเรื่อง

น่าเสียดายที่สุนทรภู์ไม่ได้บอกเวลาและวันเดือนปีไว้ให้เราได้ทราบ ทั้งไม่ได้บอกเหตุการณ์รอบตัวไว้เลยว่ามีอะไรเกิดขึ้นบ้าง ทางสันนิษฐานเดี๋ยวก็คือ เป็นเรื่องส่วนตัวหรือไม่ก็เรื่องในวงครอบครัวของกวีเองเท่านั้น จะว่าเป็นเรื่องใดที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองก็ยังไม่น่าจะ เป็นหน้าที่ของหนุ่มวัยยี่สิบจะได้รับการมอบหมาย ทั้งสุนทรภู์ก็ดูท่าจะยังไม่เคยได้ไปรบในสงครามที่ไหน ความถนัดส่วนตัวก็น่าจะเป็นทางด้านอักษรมากกว่าทางด้านอื่น ผู้เขียนได้ตรวจสอบเหตุสำคัญของบ้านเมืองในช่วงพ.ศ.๒๓๔๕ – ๒๓๕๐ ก็ไม่มีการรบทัพจับศึก พ.ศ. ๒๓๕๐ มีแต่เรื่องเข้าใจผิดกับทางญวนเล็กน้อยเกี่ยวกับการขอกลับมาของคนไทยที่ดูจากชื่อน่าจะเป็นคนทางเชียงใหม่นำไปติดอยู่เมืองทัน และเรื่องพระเชียงเงินผู้ได้รับมอบหมายให้ไปรับคนเหล่านั้นกลับแต่ไปทำเกินเลย รัชกาลที่ ๑ ต้องส่งคนไปทำความเข้าใจกับทางญวนและที่สุดก็ตกลงกันได้ด้วยดี

ที่น่าสนใจว่าอาจจะเกี่ยวข้องกับชีวิตสุนทรภู์ ก็คือในปี ๒๓๔๕ กรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคต ในพระราชพงศาวดารเขียนไว้ว่า

กรมพระราชวังหลังทิวงคต

ครั้งมา ณ เดือน ๑๐ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังทรงพระประชวรพระโรค มาถึงวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ทิวงคต พระชนมายุ ๖๑ พรรษา ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดบางวัน้อย ได้พระราชทานนามวัดอัมรินทร์าราม ๑ วัดเชิงเลนอีกวัด ๑ ได้พระราชทานนามวัดบพิตรพิมุข

กับอีกตอนหนึ่งในปี ๒๓๕๐ มีการถวายพระเพลิงกรมพระราชวังหลัง พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

การพระเมรุกรมพระราชวังหลัง

จุลศักราช ๑๑๖๕ ปีเถาะ นพศก เป็นปีที่ ๒๖ ในรัชกาลที่ ๑ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เจริญพระศพกรมพระราชวังหลังเข้าสู่พระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง มีการสมโภช ๓ วัน วันจันทร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิงแล้ว มีการสมโภชพระอัฐิอีกวันหนึ่ง ในการพระศพกรมพระราชวังหลังนั้น พระเจ้เวียงคานาก็ได้จัดของเข้ามาสดับปกรณ์ด้วย

ข้าพเจ้าผู้ศึกษารักที่จะคิดว่าสุนทรภู่เอง และมารดาของสุนทรภู่ไม่น่าจะคิดว่าสุนทรภู่ควรจะเดินทางไปเมืองแกลงในช่วงที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระราชวังหลังทรงพระประชวร เพราะทั้งสองคนเป็นข้าในกรมน่าจะไปหลังจากที่เสด็จทิวงคตแล้ว และที่น่าจะเป็นเหตุผลอย่างยิ่งก็คือการไปส่งข่าวทิวงคตของเจ้านายให้บิดาทราบ ซึ่งถ้าทางสันนิษฐานของข้าพเจ้าฟังขึ้น สุนทรภู่จะต้องเดินทางไปหลังจากที่เสด็จทิวงคต คือ หลังวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ จ.ศ.๑๑๖๘ (พ.ศ.๒๓๔๙)

ส่วนวันกลับ สุนทรภู่คงไปอยู่ที่เมืองแกลงกับพระภิกษุชานพอสสมควรเพราะบอกไว้ชัดเจนว่า “จนเดือนเก้าเข้าค้ำยั้งพราฝน ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล” จึงไม่ใช่ฤดูที่เหมาะสมกับการเดินทาง ข้าไปล้มป่วยหนักลงเสียด้วย ทำให้การเดินทางกลับยิ่งเป็นไปได้ ต้องหาหมอรักษากันนาน จนหายแล้วพยาบาลสองคนซึ่งเป็นหลานของกวีทั้งคู่ เกิดการหึงหวงในตัวสุนทรภู่ขึ้น ทำให้สุนทรภู่ตัดใจลาบิดากลับ ข้อหลังน่าจะเป็นเพียงข้อแก้ตัวของสุนทรภู่เอง หรือไม่ก็ไม่อยากอยู่ต่อเพราะเกรงคำครหาที่ได้เหมือนกัน

สุนทรภู่บอกวันถึงกรุงเทพฯ ว่า “ถึงกรุงศรีอยุธยาขึ้นห้าค้ำ” แต่ไม่ได้บอกว่าเดือนไหน เพียงแต่เชื่อว่าเป็นช่วงหน้าแล้งของจ.ศ.๑๑๖๘ (พ.ศ.๒๓๕๐) เพราะจะต้องรู้อยู่แล้วว่าการถวายพระเพลิงจะต้องมีขึ้นในหน้าร้อนนี้เป็นแน่

การเดินทาง

กลางคืนที่ ๑

๑. วังหลัง – ออกเดินทาง “ยามสองล่องนาวา” ๖ พุ่ม
๒. วัดแจ้ง – เหลียวหลังห้วง “ดวงกานดา”
๓. วัดสามปลื้ม – ผาก “น้องสองรามารดาด้วย” กับ “หลักประเทศนิเวศน์วัง” และ “เทพเจ้า”
๔. ลำเพ็ญ – มีแก่งริมน้ำ และ “ซุ้มชอกตรอกนางเจ้าประจານ”

๕. ดาวคะนอง – เห็น เดือนและแสงจันทร์อันกระจ่าง” คิดถึงนาง

๖. วดดอกไม้ – คิดถึงกลิ่นน้ำหอมเคล้ากลิ่นกายนาง

๗. บางฝั่ง – เห็นฝั่งร้างร้างเหมือนตน

๘. ปากลัด – เห็นท่าน้ำตื้น

๙. บางระจาง – นอนอิงหมอนคิดถึงนาง

๑๐. พระประแดง – ถึงที่นี้ตอน “จวนปัจจุสมัย ศศิธรอ่อนอับ “บนบาทที่ศาลเจ้าโค่น
ต้นไทรไทรให้นางเห็นใจว่าจำจากและขอ “ให้นมมื่อครองรักไว้สักปี”

๑๑. ปากช่องคลองตำโรง – ถึงที่นี้ตอน “แจ่มแจ้งแสงเงินเงาระยับ ดาวเดือนดับเด่น
ดวงพระสุริย์ใส” แสดงว่าจาก ๑ – ๑๑ ใช้เวลาราว ๖ ชั่วโมง ต้องคอย “น้ำไหลขึ้นเข้าจึงเข้า
คลอง” มีเรือที่ต้องคอยน้ำด้วยกันมาก และลักษณะคลองตอนต้น และน้ำขึ้นนี้ “วนเขี้ยวเรือ
เลียवलค คูค้อมคด”

๑๒. ด้านกลางคลอง อยู่ทางฝั่งซ้ายมือ ไปจนสุดบ้านคนจนถึง

๑๓. ทวารอรัญวา (ประตูป่า) – เป็นทุ่งหญ้าคาหญ้าแฝก ลมแรง โลงเห็นขอบป่า
“ลมระวีวปลิวหญ้าคากระยาบระเนนนาบพลิวพลิกกระดินหัน”

๑๔. ทับนาง – มีแต่ “ทับชานาอยู่อาศัย” และนางทาสในกรุงยังคิดว่าสองสามเท่า
เพราะนางชานามีแต่ “คราบจีไคลคร่ำเคร่งดั่งทาคราม”

๑๕. บางพลี – “มีเรือนอารามพระ” มากมายจนถึงทุ่ง ลักษณะท้องคลองเป็น “เลน
ลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง” จนได้นายแสงลงมาช่วยโดยการเอาถ่อกรานเรือไปในโคลนเป็นสาม
แรง โคลนเลอะถึงแคมเรือ แม้แต่ “ถั่วขามกลิ้งฉิ่งฉ่างเสียงกร่างโกร่ง”

ไม่เห็นตัวนายภูเข้าไปช่วยด้วยเลย อาจเป็นเพราะไม่มีลักษณะทำงานอย่างนั้น หรือ
เป็นไป得太ไหมว่านายภูเป็นลูกชายแม่นมพระองค์เจ้าวังหลัง จึงเท่ากับมีสถานภาพที่รับรู้กันอยู่
ว่าพิเศษสักหน่อย

นายแสงที่เข้ามาช่วยและร่วมเดินทางไปด้วยนั้น ไม่ใช่คนรู้จักกันมาก่อน อาจจะไม่ใช่
ชื่อ แสง แต่เป็นตำแหน่งนายบ้านที่สมัยโน้นเรียกกันในหลายท้องถิ่นว่า ตาแสง นายแสงคนนี้
เป็นนักเลงกัญชา แรกเห็นนายภูก็บันทึกไว้ว่า “เห็นนายแสงเป็นผู้ใหญ่ก็ใจหาย นั่งพุงตุ้งก่า
นัยน์ตาลาย”

๑๖. บางโคลง – ที่นี้เป็นทุ่งแหม เต็มไปด้วยต้น “เหงือกปลาหมอออกกับกลุ่มแหม”
น้ำเริ่มเค็มจัด แสดงว่าใกล้ทะเล

๑๗. หัวป่า – เต็มไปด้วยต้นไม้ที่กิ่งก้านกีดขวางทางเรือ

๑๘. บ้านไร่ – มีห่อมบ้านแต่นายภูไม่พบเพื่อนเลยไม่ได้หยุด พวกมันรีบแจวบ้านที่
ไม่รู้จักชื่อจนถึง

๑๙. คลองขวางบางกระเทียม – มีแต่ป่าแสมและปูเปี้ยว

๒๐. คลองสองชะวาก – จึงเลี้ยวเรือไปคลองแยกหนึ่งเรียกว่า

๒๑. หัวตะเข้ – บอกไว้ชัดว่าปากหัวตะเข้มีต้นมะขาม มีศาลเทพารักษ์ที่คนเขาเอาระคานสามแผ่นมาพิงบูชาไว้ ทั้งสองข้างเรือเต็มไปด้วยลูกจระเข้เป็นร้อย ๆ ขนาดตัวยังเล็ก “เห็นแต่ตากับจมูกเหมือนตุ๊กแก พวกมันขึ้นมากินลูกปลากัน บนบกมีฝูงลิงแสมที่พากันวิ่งกรูตามเรือ ทำหน้าตาหลอกคน

๒๒. ชะวากปากคลองสองแพร่ง – ชุมทางเรือ ข้างซ้ายเป็น ปากตะครอง ข้างขวาเป็น คลองบางเหี้ย ขณะในเรือสี่คนมาถึงที่นี่เวลาจวนพละ หยุดที่ท่าหน้า มีเรือเรียงรายกันอยู่ นายภู่นั้นไม่ต้องทำอะไร เพราะ เขาหุงหาอาหารได้ตามจน” กระนั้นยังบ่นว่ากินข้าว “เหมือนขึ้นเคี้ยวกรวดกลบให้แสบสอ ต้องเจื่อน้ำกล่ำกลืนพอกลั่วคอ กินแต่พอดับลมด้วยตรมใจ” แถวนั้นขุ่นขมมาก ซ้ำตัวนายภู่อัง “โอ้ยยามยากจากเมืองแล้วลี้มมุ้ง มากราษฎร์เวทนาประดาหาย จะกรวดน้ำว่าขันจนวันตาย” คงจะได้บทรเย็นคราวนี้ที่ต้องใช้ควันไฟไต้ขุ่น จึงไม่ปรากฏที่บ่นว่าลี้มมุ้งอีก

เรือคณะนายภู่อังจอดเรียงกับเรืออื่น ๆ เพื่อคอยจน “น้ำตึงถึงเรือก็รีบล่อง เข้าในคลองคึกคักกันหนักหนา ด้วยมีคัมภีร์ลั่วตอต้องรอรานาวามาเรียงตามกันหลามทาง” แสดงว่าการเดินทางทางเรือแจวและพายไปในคลองสมัยนั้น สิ่งหนึ่งที่ต้องระวังกันมากคือ ตอไต้หน้า

ข้าวที่ไม่ถูกปาก ขุ่นที่รุ่มกัก ความขจัดใจตัวเองที่ลี้มมุ้ง ทำให้นายภู่อังเขียนบ่นออกมาให้เราทราบ “จะกรวดน้ำว่าขันจนวันตาย แม้นเจ้านายไม่ใช่แล้วไม่มา” ฟังเหมือนจะทำให้เข้าใจว่า นายภู่อังมาเพราะเจ้านายใช้ให้มา แต่คงไม่ใช่เพราะไม่ปรากฏว่าเป็นดั่งนั้นในตอนต้น หรือแม้แต่ตอนไปถึงระยองแล้ว น่าจะหมายความว่านายภู่อังและจะไม่มาอีกเว้นเสียแต่เจ้านายใช้มาเท่านั้น

กลางคืนที่ ๒

๒๓. บางป่อ – เป็นท้องทุ่งกว้างมาก ทั้งสี่คนแจวเรือกันมากกลางคืนทั้งคืน ไม่ได้บอกว่าเหตุใดต้องทำเช่นนั้น สันนิษฐานว่าเป็นเพราะเรื่องของน้ำขึ้น ถ้าผิดเวลาเป็นตอนน้ำลงแล้วจะเดินทางยาก

๒๔. บ้านระกาด – น้ำลงตื่นเสียแล้ว ต้องลงถ่อและล่อยเรือคอยน้ำไหล

๒๕. หัวป่า – บริเวณนี้ น่าจะเคยเป็นป่า เพราะต้องระมัดระวังกัวตอตะเคียนไต้หน้ากันมาก เหตุเพราะมีตำนานเล่ากันว่าผีนางตะเคียน หากเรือลำไหนไม่ระวังไปถูกตอตะเคียนเข้า ผีจะแผลงฤทธิ์ คือนั่นร้องบอกให้ระวังกันไม่ทันขาดปากก็มีเรือจากไปดำตอตะเคียนเข้า ผีแผลงฤทธิ์เอาถึงเรือว่า นายภู่อังเลยฝากนางผู้เป็นที่รักของตนกับผีนางตะเคียนเสียเลย พร้อมทั้งให้ผู้จัดการชายที่เข้ามาอวแวนางเสียด้วย “ใครสามารถชาติชายหมายจะชิง ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ดำเรือ”

๒๖. บางสมัคร - บริเวณเป็นทุ่งหญ้า จึงไปต่อโดยนายภูไม่สนใจว่าผ่านที่ใดบ้าง จนกระทั่งถึง

๒๗. ตำบลบ้านมะพร้าว - ไม่ได้บอกว่ามีสวนมะพร้าวหรือไม่ เห็นจะเป็นเพราะรู้ว่าเป็นดงเสือ จึงรีบผ่านไปเป็นช่วงที่ “ฟ้าขาวขอบไพรเสียงไก่ขัน”

กลางวันที่ ๒

๒๘. บางวัว - เมื่อเรือมาถึงนั้นอากาศน่าจะเย็นด้วย “ละอองน้ำค้างย่อยเป็นฝอยฝน” และเป็นเวลาเช้าตรู่แล้ว “สุริยนเขี้ยวฟ้านภาลัย” เป็นช่วงที่เรือน้อยของสี่ชายถึงปากคลองลงสู่ม่าน้ำบางปะกง

๒๙. บ้างบางมังกง - เป็นชุมชนขนาดใหญ่มาก ทุกบ้านมีอาชีพหาปลา ทำปลาเค็ม โดยตากไว้ริมแม่น้ำ ทำให้ทั้งบริเวณมีกลิ่นปลาเค็มคลุ้ง ราษฎรเป็นจีนคุยกันเสียงเซ็งแซ่ และมีศาลเจ้าปูนทะกึ่งที่นายภูบนบาลให้ช่วยคุ้มภัยเมื่อออกปากอ่าว

๓๐. ออกทะเลที่ปากอ่าวบางปะกง - คุณลักษณะท้องฟ้าในวันนั้นแสดงว่าจะมีพายุ เพราะ “เห็นเมฆมัวลมแดงดั่งแสงเสน” ข้อทุกคนยกเว้นนายภูต่างต้องออกแรงพายกันสุดฤทธิ์ นายแสงเกร็งจน “คลุ้มคลั่งเงียนขาจนตาแดง” น้องหยุดพายแต่งตัวเตรียมตาย นายภูปลอบพุ่มว่า “กรรมแล้ว อุตส่าห์แจวเข้าเกิดพ่อให้ข้อแข็ง” ในขณะที่เจ้าตัวนั้นได้แก่ “แข็งขึ้นฝืนภวานานิ่ง” และที่สุด “เห็นจวนจนบนเจ้าเขาสามมุก จงช่วยทุกซัดถึงที่จะทำถวาย” สิ่งเดียวที่ทำให้รอดพ้นปัญหาได้คือน้ำขึ้น ทุกคนยิ้มออก นายแสงสูบกัญชาต่อ แล้วค่อย ๆ แจวเรือต่อ

กลางคืนที่ ๓

๓๑. บางปลาสร้อย - กว่าแจวกันมาถึงบางปลาสร้อยก็ใช้เวลาทั้งกลางวันในทะเล จอดเรือหุงหาอาหาร จนเที่ยงคืนจึงขึ้นอาศัยศาลานอนพักฟังเสียงคลื่นจนสว่าง จนได้เห็นบ้านเรือนที่บางปลาสร้อย จำนวนชมทะเลของมหากวีเริ่มขึ้นแล้ว

“ฟังเสียงคลื่นครื้นครั่นสนั่นไป	คูมีดในเมฆานภากาศ
พี่เลี้ยงแลดูกระแสดสายสมุทร	ละลิวสุดสายตาเห็นฟ้าขาว
เป็นฟองฟุ้งรุ่งเรืองอยู่ร่าร่า	กระเด็นพร่างพรายพราวราวกับพลอย
เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเฉยฉวยวัด	ระลอกซัดทรายกระเซ็นขึ้นต้นหยอย
ฝูงปลาใหญ่ไล่โอดกระโดดลอย	น้ำก็พลอยพร่างพร่างกลางคองคา”

กลางวันที่ ๓ ๔ ๕

ลักษณะชุมชนบางปลาสร้อย - บ้านเรือนเรียงรายไปตามริมทะเล หมู่เรือหาปลา มีขนาดใหญ่ อาชีพหลักคือการประมง ฝ้ายหญิง

“ที่ยังสาวพวกชาวบ้าน ถีบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย
ดูแก้วคล่องแล่นแฉลบลอย เอาขาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน”

นายภูธรเสริญความขยันของเหล่าชาวประมง ขณะเดียวกันก็เห็นเป็นการสร้างฐานะด้วยอาชีพบาป ซึ่งส่งผลต่อไปยังลักษณะของบ้านช่อง

“อันพวกเขาชาวประมงไม่โหยงหยิบ ล้วนดินถีบปากกัดขัดเขมร
จะได้กินข้าวเข้าที่ราวเพล ดูจัดเจน โลดโผนใน โคลนตม
จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
จะปลูกเรือนก็มีได้ใส่ปูนลม ไครขึ้นทำที่ระทมด้วยเพลิงลาม”

ที่ท้ายย่านบ้านบางปลาสร้อยเป็นหมู่บ้านคนไทยอยู่กัน นายภูได้พบกับคนเคยรู้จักที่นั่น คือ ขุนจำเมือง พึ่งบรรดาศักดิ์นี่จะเป็นนายบ้าน นายภูจะต้องเคยมาที่นี่แล้วเพราะพอบพบกับขุนจำเมืองก็ “ทักว่าตรงซุบ” ซึ่งก็วินายภูก็ยอมรับว่า “จะดูรูปตัวเองก็ผอมเหลือง ชั่งตายขึ้นฝืนฤทธิ์ให้ประเทือง เทียวชำเลือกแลหมดตลาดเรียง” ตลาดบางปลาสร้อยเป็นตลาดใหญ่ ส่อความเจริญทางการค้าขาย ดังที่กวีเขียนไว้ว่า

“เป็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกลิ้งแก๊งเป็นอย่างกลาง
ขายหอยแครงแมงภูกับปูม้า หมึกแมงดาหอยคองรองกระถาง
พวกแจ็กจินสินค้ำเอามาวาง มะเขือคางแพะเผือกผักกาดคอง
ที่ขายผ้าหน้าถังกี่เปิดโถง ล้วนเบียดโป่งหญิงชายมาจ่ายของ
สักยี่สิบหีบออกมาเป็นกอบกอง พี่เทียวท่องทัศนajanสายัณห์”

กลางวันที่ ๖

๑๒. บ้านลาน - ทั้ง ๔ คนออกจากบางปลาสร้อยตอนรุ่งสาง มาถึงบ้านลานที่มีลักษณะเป็นทุ่งเตียนโล่งเพื่อตัดข้ามภูเขาที่ขวางอยู่ นายภูบรรยายไว้ว่าพื้นที่นั้นเป็นกรวดทรายสีขาวนวลเหมือนสีน้ำตาลโตนด พวกเขาเดินตัดไปตามหว่างโขดเขา แสดงว่าไม่ได้เป็นภูเขาสูง ริมทางที่เดินมีเห้าเรือนอยู่บ้าง น่าจะเป็นชานาเพราะเลี้ยงควายแบบปล่อย

๑๓. หนองมน ตำบลบ้านไร่ – อาชีพคนแถบนั้นล้วนแต่ตากไม้กันทั้งสิ้น ไม่ได้บอกว่าตากไม้ไปทำอะไรหรือตากอย่างไร อาจจะเป็นเพราะไม่ได้ไต่ถามเพราะนายแสงรีบพาเดินเลี้ยวซ้ายเพื่อตัดทางเข้าสู่ป่าไร่ไร่ที่มีแต่แฝกและคา อากาศร้อนจัดเพราะไม่มีป่าไม้ให้ร่มพวกเขาเดินในไร่ที่เลียบทะเลมา หากเทียบสถานที่ก็ต้องเป็นชายทะเลแถบบางแสนเป็นแน่

กลางคืนที่ ๖

๑๔. บางพระ – พวกกันเดินเข้ามาถึงที่นี่ก็ตะวันบ่ายคล้อยจึงถึงบ้านนายมาซึ่งนับว่าเป็น “เรือนเพื่อนชายชื่อนายมา” น่าจะเป็นเพื่อนของนายแสงมากกว่านายภู เพราะนายแสงเป็นคนนำทางตัดมา ได้พักนอนกันที่นั่น ที่บางพระนี่ก็จะไม่มีอะไรให้ชมมากนัก อ่างเก็บน้ำอย่างในปัจจุบันก็ยังมี สนามกอล์ฟหรรษาแสนแพงก็ยังมี สวนสัตว์เปิดเขาเขียวก็ยังมี หรือไม่ก็วิวของเราก็อาจจะเหนื่อยมากเกินไปจึงไม่ได้บรรยายสิ่งใดไว้เลย นอกจากบอกว่าเจ้าของบ้านเขา “โอภาต้อนรับให้หลับนอน” สะท้อนให้เห็นอริยาศยแบบไทยแท้

กลางวัน ที่ ๗

๑๕. ศรีมหาราชา – ทั้ง ๔ ชายเดินมาจากบางพระทางริมทะเล กวีบรรยายว่าทราบแถบนี้ “ละเอียดอ่อนดั่งละอองสำลีดี ดูกาบหอยรอยคลื่นกระเซ็นสาด ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประพรายสี เป็นหลายอย่างกลางลูกก็เรียวยาว โอ้เช่นนี้แม่มาด้วยจะดีใจ”

เดินกันมาสุดชายหากทรายก็ถึงศรีมหาราชา นิราศนี้ทำให้รู้ว่าชื่อนี้มีมาก่อนแล้ว ไม่ใช่ชื่อพระราชทานครั้งรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระราชมารดาเสด็จศรีราชาและสี่ช้างกัน นำเสียดายที่กวีไม่ได้บอกว่าเหตุใดจึงได้ชื่อที่ไพเราะยิ่งใหญ่อ่างนั้น บอกแต่เส้นทางที่เดินว่าจากหาดก็เดินเลียบโขดเขาเข้าป่าที่ต้นไม้ขึ้นหนาแน่นจนอากาศเย็นชุ่มชื้น ได้ยินแต่เสียงนกร้องก้องป่า ก็คงเป็นเช่นนั้นมาจนเมื่อมีการตั้งบริษัททำไม้ศรีมหาราชา ที่ต้องวางรางรถไฟขนส่งไม้ เห็นต้องหาข้อมูลจากบันทึกของรัชกาลที่ ๕ และจากเรื่อง พลายมลิวัล ของเทพ มหาเปา ระยะเวลาเอง

จากภูเขาทั้ง ๔ คนก็ “ออกคดลงเดินเนินสบาย” จนเห็นภูเขาและชะวากทุ่งขวางหน้า

๑๖. ทุ่งสงขลา – ปัจจุบันเรียกว่า บ้านสาขลา ไม่ใช่ สงขลา กวีน่าจะฟังผิดหรือตีความเอาเพราะรู้จักชื่อสงขลาดีก็เป็นได้ สมัยโน้นกวีบอกว่าทุ่งสงขลา “เป็นป่ารอบขอบเนินอรัญ นกเขาขันคูเรียกกันเพรียกไพโร บ้างถาบาพาคู่ลงฟุบฟู่ เห็นคนผลุนโผผินบินไกล บ้างก่อคอดูถูกถูกไป ผุ่งเขาไฟฟุบแผ่ที่แฝกฟาง” ที่บริเวณนั้นจะเต็มไปด้วยนกเขานานาพันธุ์ เพราะกวีไม่ได้พูดถึงนกชนิดอื่นเลยสักชนิดเดียว จึงเป็นข้อแปลกและน่าสนใจมากในแง่สิ่งแวดล้อม

๑๗. บางละมุง – ที่นี้สมัยโน้นเป็น “เป็นประเทศเขตนครนิคมกรมการ มีเรือนบ้าน แออัดทั้งวัดรา” ฟังดูเป็นที่สำคัญและกว้างใหญ่ ทั้ง ๔ คนได้ที่เหมาะแก่การผ่อนพักเป็นที่ยิ่ง คือ “พบน้ำลำละหาน” จึง “ลงหยุดหย่อนผ่อนผันนั่งศาลา ต่างระอาอ่อนจิตระอิดแรง ลงอาบน้ำลำห้วยพอเหนื่อยหาย แต่เส้นสายรุ่มริงให้จึงแข็ง” นายภูท่าทางจะขำแหย่กว่าคนอื่น เพราะรู้สึก “สลดใจเห็นจะไม่ถึงเมืองแกลง แต่นายแสงวอนว่าให้คลาไคล” ตอนนั้นเป็นเวลาบ่ายคล้อยแล้ว พวกกันเดินเลยนไปตามชายทะเล กวีจึงได้มีโอกาสเห็นอาชีพของคนแถบบางละมุงที่ลงอวนหาปลา และเป็นโอกาสให้ได้บรรยายเรื่อง แมงดา แบบเข้าข้างเพศชายเป็นครั้งแรกและคงลักษณะนั้นเรื่อยไปในงานอื่น ๆ ที่ตามมาว่า

ไอ้คิดเห็นเอ็นดูหมู่แมงดา	ตัวเมียพาผิวลอยที่ขิวเล่มไคล
เขาจับตัวตัวทั้งไว้กลางน้ำ	ระลอกซำสาตซัดให้ตัดชัย
พอเมียตายฝ่ายตัวก็บรรลัย	ไอ้เหมือนใจที่พี่ภักินี
แม่นน้อยตายที่จะวายชีวิตด้วย	เป็นเพื่อนม้วยมิ่งแม่ไปเมืองผี...

กลางคืนที่ ๗

๑๘. บ้านนาเกลือ – อากาศร้อนมาก เมื่อสี่ชายมาถึงนั่นเป็นเวลา “ดับดวงพระสุริย์แสง” จึงขึ้นพักกินข้าวเย็น ซึ่งไม่ได้บอกว่าใครหุงและทำกับข้าวกันบนศาลา และพากันหลับสนิทตลอดคืน ถ้ารู้ได้ว่าศาลานั้นอยู่ตรงไหนจะดีมากสำหรับการท่องเที่ยวของพทยาในปัจจุบัน

กลางวัน ที่ ๘

๑๙. พทยา – สี่สหายออกจากศาลาที่นาเกลือก็เข้าพงชัญ และเดินตามป่ามาจนออกชะวากปากทุ่งพทยา เป็นอันว่าในสมัยโน้นปากอ่าวหรือชะวากพทยานั้นยังเป็นทุ่ง ไม่มีอะไรที่สวยงามจนเป็นที่รู้จักของโลกอย่างทุกวันนี้ ทางเดินที่นายแสงนำทางก็ไม่ได้ไปตามชายหาด แต่พาหลงวนไปตามป่าตามบึงอย่างที่กวีบันทึกไว้ควรแก่การเปรียบเทียบกับพทยาทุกวันนี้ ดังนี้

เข้าเดินดงพงชัญสดเจียบ	เย็นยะเยิบน้ำค้างพร่างพฤกษา
ออกชะวากปากทุ่งพทยา	นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน
ลูกละแวกแฝกแซมแอร่มรก	กัปกอกกสูงสูงสมอเสียร
ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน	ขึ้นใจคเตียนตอดอกยอกระยำ
กล้วยปลิวเกาะเลาะลัดซัดเขมร	ลงลุยเลยพรวดพรวดพลาดถล่ำ
ถึงแนวร่องช่องก้าวเอาเท้าคล่ำ	แต่ท่องน้ำอยู่จนเที่ยงจึงพบทาง
พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง	ทั้งขาแข้งเข้าข้อให้ซัดขวาง

เจ็บระบบคมหญ้าไครระคาง	ค่อยอย่างเหยียบฝุ่นให้รุงโง
เห็นพฤษาไม้มะค่ามะขามข่อย	ทั้งไทรย้อยยอดโยนโดนตะโขง
เหมือนไม้ตัดจดวงข้างพระโรง	เป็นพุ่มโพรงสาขาน่าเสียดาย
เดินพินิจเหมือนคิดสมบัติบ้า	จะใคร่หาต้นไม้เข้าไปถวาย
นี่เห็นดเห็น้อยเลื่อยลับบรรดาตาย	แสนเสียดายดูเดินจนเกินไป๗

จึงเป็นอันว่าแม้กวีจะไม่ได้เดินตามชายหาดอย่างคนในสมัยนี้ พยายามสมัยโน้นก็เต็มไปด้วยพันธุ์พฤษาที่ปัจจุบันไม่มีเหลือแล้ว ที่น่าเสียดายที่สุดคือไม้ที่ทำเป็นไม้ตัดได้ กวีได้ทำให้เราเห็นการประดับท้องพระโรงของวังหลังในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ว่าใช้ไม้ตัด และเป็นหลักฐานเดียวเกี่ยวกับวังนี้ที่เรามี กับอีกอย่างที่ทำให้เราทราบก็คือเจ้ารุ่นนั้น โปรดเรื่องต้นไม้ตัด อย่างน้อยก็ลูกพี่ลูกน้อง คือ รัชกาลที่ ๒ ที่ทรงใช้ไม้ตัดในกระถางประดับพระบรมมหาราชวัง และสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ที่ทรงใช้ไม้ตัดประดับท้องพระโรงวังหลัง ในกรณีของรัชกาลที่ ๒ ยังส่งผลไปปรากฏในการนิพนธ์เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างอย่างชัดเจนที่สุด นอกจากนั้นทำให้เราทราบด้วยว่าสุนทรภู่แม้ตอนนั้นจะเป็นเพียงข้าในพระองค์ก็เคยมีโอกาสเข้าท้องพระโรงและล่วงรู้ถึงของทรงโปรดและอยากเอาไปถวาย

๔๐. จอมเทียน - ช่องระหว่างพืษากับจอมเทียนนับได้ว่ากวีของเราบรรยายความยุ่งยากเรื่องการถามทางไว้วายที่สุดในนิราศเรื่องนี้ ตอนนั้นเป็นเวลาบ่ายแล้วจึงถึงศาลเจ้าริมธารข้างภูเขาที่ขวางอยู่ และได้พบทางลงชายทะเลโดยจินใหม่ที

ร้องไล่ซื้อมือชี้ไปที่เขา	ก็คือเดาเสียบเดินเนินสิงขร
ศิลาแลเป็นชะงะงักงอน	บ้างพรุนพรอนแตกทาบเป็นคราบโคล
ต้องเสียดเสียบเหยียบขอกเขาปลาบแปลบ	ถึงที่แคบเป็นเงินเนินไศล
ค่อยตะกายป่ายปีนเกะกะไป	จะขาดใจเสียดด้วยเหนื่อยทั้งเมื่อยกาย
ถึงที่โขดต้องกระโดดขึ้นแ่ง	ก่นเอาแม่จินใหม่ขึ้นใจหาย
บอกว่าใกล้ไกลมาบรรดาตาย	ทั้งแค้นนายแสงนำไม่จำทาง
ทำชมเชอะเคอะคะมาปะเขา	ถึงพื้นต่ำแลหาดถึงหาดทราย
ต่างโหยหิวนี้หน้าสงขาแข็ง	ในคอแห่งหอบรนกระหนกระหาย
กลืนกระเดือกกลือกลิ้นกินน้ำลาย	เจียนจะตายเสียดด้วยร้อนอ่อนกำลัง
น้ำก็นองอยู่ในท้องชลาสินธุ์	จะกอบกินเต็มขมไม่สมหวัง

อีกต่อไป แต่บอกว่า “หนทางรันทันพื้นทรายละเอียดอ่อน ในคองคองคองพะยอมหอมระเหย หาย
ละลายด้วยพระพายมาชายเซซเซ แซ่แซ่แห่งนันทศานาม”

รวมความลงได้ว่าเส้นทางเดินบกในช่วงนี้ไม่ลำบาก และนำรันทันเป็นอย่างไร กวี
ไม่ได้บ่นอะไรเลย

๔๓. บางไผ่ – จากที่เดินกันมาอย่างรันทัน พื้นที่เริ่มเปลี่ยนไปอีกแล้ว บางไผ่เป็น
ป่ารกชัฏด้วยต้นไม้ แต่ไม่ใช่ดงไผ่ดังชื่อที่เรียก ทั้งสี่คนต้องผ่านลำธารและดงค้อก่อนขึ้นเนิน
ป่าสูงแล้ววิ่งลงหลังโคกดังกล่าวที่เป็นโตรกด้วยความลำบากเพราะระเกะระกะด้วยรากยาก
และโคนต้นตะโขง (กวีได้เอ่ยถึงต้นไม้ที่เรียกว่า ต้นตะโขง นี้มาก่อนแล้ว ชื่อไม้ชนิดนี้ไม่
ปรากฏในปัจจุบันแม้ในพจนานุกรม ทำให้การตีความในการเอ่ยครั้งแรกของนายภู่ว่าเป็นตัว
ตะโขงไป)

๔๔. พุดรสาคร – ทั้งสี่คนเดินสะดุดรากและโคนต้นไม้บ้าง กระโดดข้ามบ้าง จน
ทะลุออกมาที่พุดรสาครที่น้ำใสเย็น พุ่งออกมาจากชะวากให้ได้เช็ดเนื้อเช็ดตัวกันก่อนออกเดิน
ต่อขึ้นเนินที่เต็มไปด้วยดงไม้หอมประกอบด้วยต้นปรู ต้นปราย และต้นปฤษณา (พจนานุกรม
ให้แต่ต้นปรูอย่างเดียว ที่จะคิดว่า ปฤษณา คือ กฤษณา แต่ทางใต้มีเถาปฤษณาที่สามารถเอามา
ทำสมุนไพรได้)

การสะกดชื่อพุดรแห่งนี้แปลกอยู่แต่หากอธิบายยังไม่ได้

๔๕. ห้วยอีร้า – บริเวณห้วยนี้เต็มไปด้วยต้นสายหยุดที่ดอกตกมาก กับดูเหมือนจะ
เป็นดงผลไม้ป่าพื้นเมืองมากมายให้ทั้งสี่คนได้เก็บกิน ทั้ง กะมอ กะเมง นมแมว หว่า พลอง
และกะท้อน (พจนานุกรมไม่มีกะมอ และไม่ได้บอกว่าพลองเป็นต้นผลไม้ แต่ทางภาคใต้รู้จัก
พลองดีว่าเป็นหว่าชนิดหนึ่ง)

กวีเริ่มเก็บพันธุ์ไม้ไว้ให้เราแล้ว

๔๖. ห้วยพะยูน – บริเวณนี้ก็เป็นโตรกและห้วย คณะเดินทางหมายใจจะหยุดร่อน
แต่ไปเจอว่ามีแรคนอนอยู่ในนอนกระพริบตามองอยู่ในคองหนาม ทำให้ต้องพากันวิ่งหนี (นึก
ภาพปัจจุบันไม่ออกว่าบริเวณนี้จะมีแรคอาศัยอยู่)

๔๗. ชากลูกหว่า – แม้บริเวณนี้ยังคงเต็มไปด้วย “พฤษยาวยางสูงไสว” แต่ก็เต็มไปด้วย
ด้วยทากดูดเลือด ทำให้คณะต้องรีบเดินไปให้พ้น

คำเรียกสถานที่ว่า ชาก ยังคงใช้และมีอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ปัจจุบัน พจนานุกรม
ไม่มีความหมายคำแปลกพวกนี้ไว้อีกเช่นเคย แต่กวีนายภู่ว่าเรียกตรงนี้เต็มชื่อว่า ชะวากชากลูก
หว่า พจนานุกรมให้ความหมายของชะวาก ไว้ว่า ช่องที่เว้งว่างเข้าไป นายภู่ว่านึกไว้ในนิราศ
เรื่องนี้หลายตอนมาแล้ว ฟังดูน่าจะหมายความว่าถึงที่มีลักษณะเช่นนั้น ในเรื่องพระอภัยมณี
ซึ่งมาที่หลังนิราศเมืองแกลงก็ปรากฏคำว่า ชะวากนี้อยู่หลายแห่ง โดยเฉพาะชะวากริมทะเล
ชาก จะเป็นคำรวบพยางค์จาก ชะวาก หรือไม่ต้องช่วยกันพิจารณา

๔๘. ชากชาม – ที่นี้มีร่องรอยคนพังก้างคั้นเพราะมี “สนามน้ำทำได้อาศัย” เป็นอีกจุดหนึ่งที่น่ารื่นรมย์เพราะเป็นป่าสูงเต็มไปด้วย “เสียงลิงค่างบ้างชะนีวะหวีดโหยว กระหิมโหยว ห้อยไม้หน้าใจหาย และ “เห็นป่าสูงฝูงนกในคงคิก หวนระลึกลงถึงสุดาน้ำตาไหล จักจั่นร้องพร้องเพราะเสนาะไพร ทั้งเสียงไก่เดือนขันสนั่นเนิน พฤษยาเบียนเสียดสีดังปี่แก้ว วิเวกแว่วหว่างลำเนาภูเขาเงิน สดับฟังวังเวงเป็นเพลงเนิน ต้องรีบเดินโดยด่วนด้วยจวนเย็น”

๔๙. ห้วยโป่ง – ชื่อสถานที่ก็บ่งชี้ว่ามีห้วย นายภูบันทิกไว้ว่า “เห็นธารน้ำไหล คงคาไหลปลาวายคล้ายคล้ายเห็น มีกรวดแก้วแพรวพรายรายกระเด็น บ้างแลเห็นเป็นสิบลูษณาคัม” ขณะเดียวกันทั้งสองข้างทางที่เดินไปก็เต็มไปด้วยเกอระกำที่ออก “ทะลายลูกสุกแลดูแอด เอคาบตัดชิมไปในไพรสณฑ์ มันแสนเปรี้ยวเบี้ยวหน้าเข้าหากัน ออกเข็ดฟันเป็นจะตายด้วยรายชิม”

น่าสังเกตว่าโดยปรกติเมื่อเห็นเกอระกำ กวีจะไม่มีวันเว้นที่จะฉวยโอกาสพรรณนาความระกำใจของตนที่ต้องจากหญิงอันเป็นที่รัก แต่คราวนี้นอกจากบอกเราว่าระกำนั้นเปรี้ยวจัดแล้ว นายภูจากวังหลังในรัชกาลที่ ๑ ยังบอกให้เราทราบว่ ในวังสมัยนั้นเขาใช้ไม้ระกำทำอะไร เพราะท่านบรรยายว่า

ทั้งสองข้างมรกาป่าระกำ	สร้างลำแลสลับอยู่กับกอ
หอมบุปผาสาโรชมารื่นรื่น	ต่างหยุดยั้งใจหายเสียดายหนอ
มันอยู่เคียงเวียงชัยเห็นไม่พอ	จะตัดต่อเรือแล่นเล่นตามกันฯ

แสดงว่าในวังสมัยนั้น นิยมทำเรือด้วยไม้ระกำแล่นกัน จะแล่นอย่างไรเพียงแต่ให้แล่นตาม ๆ กัน หรือจะแข่งกัน หรือจะประคองประคองกันอย่างไรบ้าง จะหยุดการทำเรือระกำกันเสียเมื่อใด สมัยก่อนผู้หญิงหรือผู้ชายทำกันหรือเป็นเพียงทำให้เด็กกลอยแข่งกันก็ไม่ทราบได้ เพียงแต่ทำให้นึกถึงบทโคลงเก่า ๆ ที่ถูกถึงการประดิษฐ์วิศวกรรมชาติคล้ายกันมาทำเรือบทหนึ่งที่ว่า

มลักเห็นใบจากเจ้า	เนรมิต
เป็นลำเภาไฟจิตร	แปดโล่
มันหนุ่มกระนั้นไอ้	พี่เลี้ยงโดยสารฯ

กับนึกถึงที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเล่าว่า สมัยที่ยังมีดุสิตธานีในพระราชวังพญาไทนั้นมีการเล่นเรือในลำคลองในเมืองจำลองนั้นด้วย

๕๐. ห้วยพร้าว – เป็นป่า แม่ฝนตกหิม ๆ และเมื่อยเหนื่อยแคไหนก็ต้องเดินต่อ เพราะกลัวคำในป่า

๕๑. สุนัขกะบาก – เห็นรอยชาวบ้านตัดไม้และรอยเท้าคนตีนควายก็รู้ว่าใกล้ออกจากคองแล้ว จึงกัดฟันเดินตะบึงผ่านพื้นที่เป็นทรายฝุ่นหยุ่นเท้าทำให้เดินยากจนแทบทรงตัวไม่ไหว

๕๒. ปากช่อง – ถึงดงริมทะเลแต่พื้นที่เป็นโคลน เป็นตอนที่พระอาทิตย์กำลังจะตกดิน ทุกคนหมดแรงถึงขั้น “ต่างเกลือกกลิ้งลงทิ้งรถถกเขมร ด้วยล้าเหนื่อยเหนื่อยอ่อนนอนระเนน จนสุรียนทร์ลับไม้ชายทะเล ผลัดกันทำยาเหยียบแล้วยืนหยัด กระจุกคึดผัวะเผาให้โผเผ ค่อยย่องเท้าก้าวเขยคุเกกเก ออกโซเซเดินข้ามตามตะพาน”

๕๓. บ้านทับม้า – นายภูบรยายไว้ซัดเหมือนจำได้แม่นว่า เมื่อข้ามสะพานแล้วก็ถึงทุ่งและแนวแม่น้ำอ้อม เป็นเขตบ้านคนอยู่กันอย่างสบายตามเนินสวน ปลูกมะพร้าวและต้นตาลกัน

กลางคืนที่ ๘ และกลางวันกลางคืนที่ ๑๐ – ๑๑

๕๔. ระยอง - ทั้งสี่คนออกจากบ้านทับม้าผ่านคองตรงมาตามที่มีทางบากไว้มาออกปากช่องได้แล้วก็ถึงระยองท่าทางนายภูของเราจะรู้จักทางและที่ที่จะพักดีเพราะเคยเป็นบ้านเก่าของครอบครัวตนมาก่อน หลักฐานเรื่องบ้านเก่าของนายภูในตัวเมืองระยองนี้กวีเขียนไว้ว่า “ถึงระยองบ้านเรือนคูไสว แวะเข้าผ่านบ้านเก่าคอยเบาใจ เขาจุดไฟต้อนรับให้หลับนอน” แม้จะยังไม่ถึงปลายทางจริง ๆ ก็พอสรุปด้วยความมั่นใจว่าวงญาติใกล้ชิดของมหากวีผู้นี้ยังอยู่ในตัวเมืองระยอง หรืออาจจะอพยพหลังกรุงแตกมาลงหลักกันก็เป็นได้เพราะนายภูเองได้เขียนไว้ถึงการต้อนรับของลูกหลานตัวที่ให้แก่แขกว่า “ฝ่ายนายแสงถึงตำแหน่งสำนักน้อง เขายืมย่องชมหลานกลานสลอน พี่ว่าแหวกอานาทร ด้วยจะจรต่อไปเป็นหลายคืน”

น่าเสียดายอย่างยิ่งที่กวีไม่ได้เขียนเล่าเรื่องความเป็นมาของครอบครัวฝ่ายพ่อให้มากกว่านี้ แต่ก็พอสรุปได้ว่าเป็นคนชวาระของแม่

รุ่งขึ้นเช้า คือเช้าวันที่ ๑๐ นายภู “เท้าบวมทั้งสองข้าง จะย่องอย่างสุดแรงจะแข่งเงินอยู่ระยองสองวันสู้อันกลืน ค่อยแซมชื่นชวนกันว่าจะคลาไคล”

ช่วงที่พักอยู่ระยองนี้ ได้เกิดเหตุที่ทำให้นายภูโกรธอย่างรุนแรงขึ้น คือ นายแสงที่ร่วมเดินทางกันมานั้นได้หายตัวไปอย่างไม่มีร่องรอย กวีได้เปิดเผยตัวตนให้เรา รู้จักท่านเวลามีอารมณ์โกรธอีกหน่อย หนึ่งตรงจุดนี้ เพราะท่านบันทึกไว้ว่า

นายแสงหนีลึกลับไม่พบเห็น	โธ่แสนเชียวคิณาน้ำตาไหล
น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีวาลัย	มาสูญเสียใจจากเมื่ออยากเย็น
จึงกรวดน้ำรำว่าต่ออาวาส	อันชายชาตินี้หนอไม่ขอเห็น

มาวางกันปลิ้นปลอกหลอกทั้งเป็น จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ
เดชะศักดิ์อริฐานประจานแจ้ง ให้เรียกแสงเทวดาทัดจนตัดชัย
เหมือนซื้อตั้งหลังพิหารเขียนถ่านไฟ ด้วยน้ำใจเหมือนมินหม้อทรชน

กลางวันที่ ๑๒

๕๕. บ้านนาตาขวัญ - จากระของมาบ้านนาตาขวัญนั้นไม่ลำบากคือ เดินเลียบนน
คันนามาตามริมป่า

๕๖. บ้านแลง - จากตรงนี้คณะสามชายได้ถามทางจากยายแก่แล้วเดินมาตามทุ่ง
แผดทุ่งคาหลงทางบ้างจนถึงบ้านถัดไป

๕๗. บ้านตะพง - ที่นี้หน้าอยู่ มีทั้งหมู่บ้าน ทั้งวัดวาอารามทิ้งดงาม แต่มีประโยชน์
ที่ไม่ชัด กวีเขียนว่า “ตัดกระพ้อห่อได้ทุกไร่กรัง พี่หลีกลงตรงทุ่งกระทอลอ” กง และ กระทอลอ
ไม่มีความหมายปรากฏในพจนานุกรม อาจจะเป็นชื่อต้นไม้ที่หายไปจากการรู้จักแล้วก็เป็นได้
ส่วน ได้ นั้น ถ้าเขียนพลาดจาก ได้ ก็พอจะตีความได้อยู่

หรือกวีจะตั้งใจซ่อนความหมายพิเศษของท่านไว้ก็ไม่อาบทราบได้ เพราะดู
เหมือนว่าจะเป็นเช่นนั้นเมื่อบรรยายเรื่องสาว ๆ บ้านนอกที่เห็นที่นั่นว่า

เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่	บ้างพาที่อื้อเออเสียงเหนอหนอ
แลชี้ไคลใส่ตาบเป็นคราบคอ	ผ้าห่มห่อหมากแห้งตะแบงแมน
พี่สู่มินเดินตรงเข้าดงสูง	เสียงนกยูงเบญจวรรณขึ้นชันขานฯ

ช่วงนี้เองที่การบันทึกทำให้เราทราบว่านายภูจากมาระของ โดยไม่ได้ล่าจันท์
เพราะท่านเขียนว่า

คิดถึงน้องหมองใจอาลัยลาน	แมนแจ้งการว่าพี่จากอยุธยา
จะเสร์สร้อยคอยทำเป็นทุกข์ร้อน	ถึงยามนอนยามกินฉวิลหา
พี่ก็แสนสุขยากลำบากมา	ทั้งเดินป่าป้อมกายจะวายวางฯ

๕๘. ท้องทะเล - จากบันทึกแสดงว่าทั้งสามคนต้องเดินหลงวนเวียนอยู่ในที่รกเรื้อว
และห้วยหนองอยู่นานจึงได้พบช่องทางเดินลงไปยังชายทะเล ที่ตรงนั้นกระหึ่มด้วยเสียงคลื่น
และร่วมด้วยต้นสนและไม้ชายเลนอย่าง “ต้น โปลง โกงกาง กิ่งพิกุล” และไม้เนื้อแข็งอย่างต้นเต็ง

๕๙. ปากช่องคลองกรุ่น - ปากช่องคลองตรงนี้ก็กว้างมาก มีโรงซึ่งขณะนั้นร้างเรียง
รายอยู่ตามชายป่า เป็นที่ที่ชาวบ้านเขารวมตัวกันเป็นชุมชนร่วมกันทำปลาให้หน้าน้ำ ทั้งสามคน
เพียงแต่เดินผ่าน

๖๐. ศาลเจ้าอ่าวสมุทร - ทั้งสามคนเดินขึ้นไปตามลำคลองที่เป็นคลองขวาง

กลางคืนที่ ๑๒

๖๑. บ้านแก่ง – คณะเดินเท้าพากันเดินลัดบ้านแก่งไปย่านกลาง ฟังดูแน่ใจได้ว่า นายภูริจกสถานที่ดี บันทึกตอนนี้ทำให้เราได้รู้ดีกว่าหญิงชาวบ้านที่นั่นชำนาญในการสานเสื่อ อย่างยิ่งทั้งเด็กและผู้ใหญ่ด้วยพวกเขาเป็นส่วนบ้านที่ต้องสานเสื่อส่งเข้ากรุงเทพฯฯ น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏว่าเป็นเสื่อชนิดใด ทำด้วยวัสดุอะไร เพราะปัจจุบันเรารู้จักแต่เสื่อจันทบูร ไม่มีใครได้ยืมเสื่อระยอง จะหยุดสานกันตั้งแต่เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน อย่างไรก็ตาม กวีได้บันทึกการทำงานของหญิงสานเสื่อเหล่านี้ไว้ว่า “แต่ปากพลอดมือสอดขยุกขยิก จนมือหึงงอแงไม่แบได้ เป็นช่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน”

คณะเดินทางพักค้างคืนที่บ้านแก่ง ๑ คืน เป็นโอกาสให้กวีได้บันทึกลักษณะบ้านเรือนของชาวบ้านที่นั่นไว้อย่างน่าสนใจอย่างยิ่งตลอดจนการระวังสัตว์ร้ายอย่างเสื่อ กวาง ในตอนกลางคืน

พอพลบค่ำสำ (พ่า?) ที่เรือนเพื่อน	ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน
มุงด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล	ไม่มีคนแล้วก็มีวนหลังคาวาง
ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคลี	คูก็ตีเร้วรดไม่ขัดขวาง
เวลาค่ำล้าเหลือด้วยเสื่อกวาง	ปีบมาข้างเรือนเหย้าที่เรานอน
เขาดักจันชั้นในใส่สุนัข	มันหอบฮักคืนโดยแล้วโหยหอน
ยิ่งดึกฟังวังเวงวนาคร	สังเวชนอนมิใครหลับระยับลงฯ

กลางวัน ๑๓

๖๒. ตะพานยายเหม – ทั้งสามสหายออกเดินทางตอนเช้าหลังอาหาร ระหว่างทางเดินดูไม่ลำบากเหมือนที่ผ่านมา เป็นป่าร้างและป่ามะม่วงที่เต็มไปด้วย “รอกแต่แย้ตุนออก วุ่นวัง เอาคืนทิ้งไล่ทุบตะครุบเล่น”

ที่เรียกสถานที่ว่าตะพานยายเหมน่าจะเพราะยายเหมเป็นคนสร้าง บริเวณนั้นเป็นท้องทุ่งสลัดกับแนวน้ำเวลาเดินด้อยลุยหรือเลียบทะเลบ้าง สลัดกับเลียบไปตามเชิงเขาบ้าง จนถึงที่หมายถัดไป

๖๓. แหลมทองกลาง – บริเวณนี้ชาวบ้านทำไร่แดง ทั้งหมดได้โอกาสขอแดงโมนั่งรับประทานกันที่ห้างในไร่เสียก่อนออกเดินเลียบไปตามริมหาด

๖๔. ชะวากปากลาวน – เป็นช่องคลองที่น้ำที่ไหลลงทะเล ทั้งสามชายเดินขึ้นโขดเขาปากกว้างอีกครั้ง คราวนี้กวีบันทึกไว้ว่าได้ยืม “เสียงลิงค่างครางคำรน เหมือนคนกรน โครกครอกทำกลอกตา”

พลบค่ำวันนั้นคณะของนายภูจากวังหลังก็บรรลู่

ถึงห่อมย่านบ้านกร้าพ่อคำพลบ ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศา

ขึ้นกระฎี่ที่สถิตท่านบิดา
ศิโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิต
ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย
มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่
ชนนีอยู่ศรีอยุธยา
ภูเขาวางทางกั้นรัฐเวศ
เดินกันดารปานปีมจะบรรลัย

กลืนน้ำตาก็ไม่ฟังเฝ้าพรังพราย
รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย
จึงแยกย้ายบิดุราชญาติกา
ให้ตั้งแต่เสร้าน้อยละห้อยหา
บิดามาอ้างว่างอยู่กลางไพร
ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล
จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัวฯ